

УДК 811.161

ЕЛЕМЕНТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПРИ ВИВЧЕННІ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Щербачук Л.Ф.

*Кримський науково-методичний центр управління освітою АПН України і ТНУ
ім. В.І. Вернадського, м. Сімферополь, Україна*

*У статті на прикладі компонентів фразеологічних одиниць пояснюються
історичні чергування голосних і приголосних української мови.*

*Ключові слова: українська мова, фразеологічна одиниця, історія мови,
історичні чергування голосних і приголосних, редуковані голосні*

Актуальність. Значення української мови як навчального предмета в середній школі зумовлене її суспільними функціями. Вона є державною мовою українського народу, визначальною ознакою держави, скарбницею культурних надбань нації і людства. Отже, як форма існування і вияву національної й особистісної свідомості мова має бути засобом самопізнання, саморозвитку і самовираження людини, засобом формування нового типу особистості й суспільних відносин на основі національної освіти. Своєрідність української мови як навчального предмета полягає насамперед у тому, що вона реалізує дві важливі соціально-буттєві функції розвитку школяра, його навчання та виховання – функцію пізнання й налагодження комунікації з суспільством та функцію забезпечення інтелектуального, духовно-морального та емоційного планів формування особистості [10, с. 29].

Концепція мовної освіти визначає пріоритети навчання української мови [8, с. 59] і зорієнтована на формування мовної особистості – людини з високим рівнем духовного й інтелектуального розвитку, гаранта збереження і подальшого розвитку національної культури і державності. Серед найголовніших ознак мовної особистості визначаються такі: національно-свідоме ставлення до мови, глибоке знання мови, емоційно-естетичне сприйняття мови і мовлення, здатність відчувати красу рідної мови, її багатство, виразність тощо. Необхідність розвитку мовної особистості у вільній Україні зумовлює розширення змістової основи навчання мови. Крім знань і практичних умінь та навичок здебільшого правописного характеру, учні мають набути досвіду творчої діяльності і досвіду емоційно-ціннісного ставлення до світу [8, с. 61]. Саме тому вивчення української мови в школі має спрямуватися на доглибинне освоєння молодими поколіннями мелодики звучання, граматичної будови та лексико-фразеологічного багатства рідної мови, на вироблення в них умінь бездоганно й майстерно послуговуватися рідним словом [10, с. 29].

Отже, головним завданням словесника визначається сприяння поглибленню учнями системи знань про українську мову, її походження, шлях розвитку, місце серед мов світу тощо з урахуванням методологічних та загально дидактичних особливостей української мови як навчального предмета. Це зумовлюється тим, що „лише системні знання про українську мову, які учні здобувають в основній школі, стануть надійною базою для

формування правописних умінь і навичок, а також для формування загальної мовної компетенції особистості, потрібної не лише на час навчання в школі, а й для стратегії вдосконалення власного мовлення впродовж усього життя” [10, с. 30].

Одним із визначальних завдань мовної освіти є виховання високої культури спілкування, формування інтелекту, розвиток повноцінних мовленнєвих здібностей учнів у процесі розв’язання ними життєвих проблем, формування вміння розв’язувати їх засобами рідної мови, невід’ємною складовою і окрасою якої є фразеологія. Глибоке знання фразеологічного багатства рідної мови „якраз і сприяє формуванню духовно багатой особистості, бо збагачує палітру мовлення системою яскравих, колоритних, рельєфних, надзвичайно експресивних мовних засобів” [23, с. 28]. Крім того, „добірна, фразеологічно багата мова не лише навчає, а й виховує сентенціями, які містяться в ідіомах,... відкриває глибини й самої мови-криниці” [22, с. 3].

Аналіз наукових досліджень із даної проблематики свідчить, що нинішній стан вивчення фразеології в загальноосвітній школі характеризується недостатньою цілеспрямованістю й системністю роботи, яка б ґрунтувалася на залученні міжпредметних зв’язків [3; 5; 9; 10; 11; 12; 16-23]. Тому вивчення фразеології з елементами історичних коментарів окремих мовних явищ є **актуальним і перспективним**, адже дає змогу об’єднати науковця і практика вчителя.

Постановка проблеми. Використання елементів історії мови при вивченні фразеології дає змогу показати механізм чергувань, сприяє свідомому засвоєнню орфографічних норм, підвищенню мовленнєвої культури, дає можливість урізноманітнити й оптимізувати навчальний процес, зацікавити учнів, допомогти їм краще зрозуміти структуру української мови, національний колорит і самобутність, уможливує „формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє виражальними засобами рідної мови, акумульованими в ній духовними скарбами, уміє орієнтуватися в потоці різноманітної, нерідко суперечливої інформації і спроможна вільно, у неповторній мовленнєвій формі виражати власну позицію патріота і громадянина стосовно певних життєвих явищ, самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку, добирати відповідні для досягнення мети засоби й способи навчання” [8, с. 60].

Під час засвоєння основних відомостей з фразеології української мови передбачається, перш за все, сформувати в учнів певне уявлення про фразеологізм не тільки як мовну одиницю, але і як форму відображення елементів духовної і матеріальної культури народу, загальнолюдських моральних цінностей, джерело лінгвокраїнознавчих відомостей. Варто також наголосити, що при всій багатоманітності наукових праць з фразеології [1] у цій галузі мовознавства до цього часу залишаються проблеми, які вимагають теоретичного й практичного з’ясування. У сучасному мовознавстві досі немає загальноприйнятого визначення і єдиного розуміння поняття *фразеологічна одиниця*, “незважаючи на те, що маємо вагомий традиції та досвід фразеологічних досліджень, значні досягнення як у загальній теорії, так і щодо вивчення фразеології окремих мов” [2, с. 5]. Під ФО слід розуміти стійкі звороти мови, наділені цілісним, часом частково цілісним значенням, що вступають у смислові та граматичні зв’язки з іншими мовними одиницями, мають постійний, за традицією відтворюваний у мовленні компонентний склад [13, с. 5]. Наприклад: *гострий язичок, злі язики, на льоту (на лету), до кісток, шкіра та кості, зводити кінці з кінцями, як кілок у тин, до осикового кілка, як з кілочка, водити хліб і сіль, з роси та води, водити за ніс (за*

їдса), в ложці води не спіймаєш, як сіль в оці, водити оціма, прометеїв вогонь, як вогню тощо. Отже, не вважаються фразеологічними одиницями, і, відповідно, залишаються за межами фразеології прислів'я, приказки, крилаті вислови, перифрази, усталені порівняння, термінологічні словосполучення, тавтологічні словосполучення тощо, які є предметом окремих досліджень.

Вивчення історичних чергувань має велике значення, бо вони виступають одним із граматичних засобів: за допомогою чергувань фонем творяться нові слова та нові форми слів. Історичні чергування охоплюють усю фонологічну систему сучасної української літературної мови. Вони властиві голосним і приголосним фонемам [15, с. 64; 16, с. 25-26]. На прикладах компонентного складу фразеологічних одиниць, зафіксованих у Словнику фразеологізмів української мови [14] розглянемо активну групу історичних чергувань, що відбуваються при словотворенні і формотворенні і пояснюються історичними процесами у фонетичній системі давньорусько-української мови: 1) /o/ -/i/, /e/ -/i/; /e/, /o/ з нульовою фонемою; 2) /r/ -/ж/ -/з/, /к/ -/ч/ -/ц/, /х/ -/ш/ -/с/ [6, с. 74 - 76, 92 - 96; 7, с. 192 - 200, 273 - 287].

Чергування /o/, /e/ з /i/ - давня фонетична риса, що вирізняє українську мову з-поміж інших слов'янських. Варто, на наш погляд, подати історичну довідку - акцентувати увагу на давній системі вокалізму, коли поруч із голосними нормальної довготи існували редуковані, надкороткі: [e] та [o], що графічно передавалися **ь** (ер) і **ѣ** (йор). Ці редуковані визначали закон відкритого складу. Вони могли стояти в сильній і слабкій позиції. Після занепаду редукованих у слабкій позиції утворювалися нові закриті склади. Етимологічні голосні [o] та [e], що знаходилися перед складом із редукованим, який занепадав, за рахунок компенсуючої довготи подовжилися, а потім зазнали якісних змін: спочатку дифтонгізувалися, а потім перейшли в новому закритому складі в [i] (**воль** → **воол** → **вуіл** → **віл**). У відкритих складах компенсуючого подовження, дифтонгізації і переходу [o], [e] в [i] не було. Наприклад: *сіль* - *солі*, *хвіст* - *хвоста*, *рід* - *роду*, *віск* - *воску*, *віл* - *волом*, *ніж* - *ножа* тощо. Таке явище зафіксоване в компонентах фразеологічних одиниць української мови. Порівняйте: **сіль землі** 'найкращі, найвидатніші представники народу; добірна частина певного товариства' [14, с. 650] і **не один пуд солі з'їсти** 'довго жити з ким-небудь, пізнати, вивчити когось' [14, с. 266], **розпускати хвіст жарт** 'пишатися, красуватися перед ким-небудь' [14, с. 614] і **вкрутити хвоста** 'присмирити і приборкати когось' [14, с. 116], з **роду в рід** завжди, постійно, від покоління до покоління [14, с. 605], **як віск** зі сл. *жовтий* 'дуже, надзвичайно' [14, с. 111] і **як з воску зіплений** 'дуже виснажений, блідий, змарнілий' [14, с. 266], **як віл** '1. зі сл. *здоровий*. Уживається для підсилення ознаки, дуже. 2. зі сл. *працювати, робити*. Дуже, надмірно, важко' [14, с. 109] і **волам хвости крутити зневажл.** 'виконувати примітивну, часто брудну, непристижну роботу' [14, с. 317], **гострити ніж (ножа)** 'виношувати якісь недобрі наміри щодо когось, чогось, замишляти щось' [14, с. 164].

Чергування /o/, /e/ з фонемним нулем належить до історичних чергувань, що закономірно і з невеликими відхиленнями спостерігаються в українській мові. Ці чергування також пов'язані із занепадом давніх редукованих у слабкій позиції та їх вокалізацією в сильній: **садъкъ** → **садок**, але **садъка** → **садка**. Оскільки редуковані сильні і слабкі в різних формах слова могли чергуватися між собою, то рефлексії їх маємо різні: або /o/, /e/, або фонемний нуль. Наприклад: *вінець* - *вінця*, *рубець* - *рубця*, *сон* - *сном*. Пор. фразеологічні одиниці української мови: **стати під вінець** 'обвінчатися,

одружитися' [14, с. 692] і **стояти під вінцем** 'вінчатися' [14, с. 692], **рубець на рубці** 'латаний, дуже старий, зношений (про одяг)' [14, с. 618] і **до рубця** зі сл. *змокнути* 'дуже сильно, повністю' [14, с. 619], **сон рябої кобили** 'нісенітниця, дурниця' [14, с. 195] і **ні сном ні духом** зі сл. *не знати, не відати і т. ін.* 'зовсім' [14, с. 692].

Найдавніші слов'янські чергування приголосних (задньоязикові – шиплячі – свистячі) зумовлені перехідними пом'якшеннями задньоязикових **г, к, х** [6, с. 36–47; 7, с. 94–96, 119–126], сліди яких наявні в сучасній українській мові: *вінок – віночку, віник – віничок, ніг – ніжку; дорога – дорозі, собака – собаці*. Пор. фразеологічні одиниці української мови: **терновий вінок** 'муки страждання' [14, с. 110] і **як у віночку** 'дуже чисто, охайно' [14, с. 110]; **до нових віників** зі сл. *пам'ятати* 'дуже довго, тривалий час' [14, с. 110] і **під вінчик** 'повністю, до кінця' [14, с. 110], **з голови до ніг** 'повністю, дуже, у всьому' [14, с. 158] і **підставити ніжку** 'перешкоджати комусь, небудь у чомусь, завдаючи неприємностей' [14, с. 513]; **пряма дорога** 'правильна, несхибна лінія в житті, діяльності' [14, с. 216] і **стояти на дорозі** 'зробитися перешкодою комусь у досягненні якоїсь мети' [14, с. 692], **як собака на сні** 'той, хто сам не користується й іншим не дає' [14, с. 195] і **як на собаці** зі сл. *загоїтися* 'дуже швидко' [14, с. 195].

Висновок. Отже, використання елементів історії мови в безпосередньому зв'язку з вивченням фразеології сприяє формуванню в учнів уявлення про мову як динамічну, змінну систему, свідомому засвоєнню лінгвістичних понять, активізації пізнавальної діяльності, розширенню продуктивного запасу слів, що сприяє досягненню основної мети вивчення української мови в загальноосвітній школі – забезпеченню належного рівня комунікативної компетенції особистості.

Список літератури

1. Авксентьев Л.Г. Сучасна українська мова: Фразеологія. – 2-е вид., доп. і перероб. – Харків: Вища школа, 1988. – 134 с.; Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 134 с.; Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.; Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 118–139; Демський М.Т. Українська фраземіка (дериваційна база, семантико-граматичні особливості): Автореф. дис... д-ра філол. наук. – Ужгород, 1994. – 46 с.; Жуков В.П. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 1986. – 310 с.; Зорівчак Р.П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія (на матеріалі перекладів творів української літератури англійською мовою). – Львів: Вища школа, 1983. – 175 с.; Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1986. – 336 с.; Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 281 с.; Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.; Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 279 с.; Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Харків: Основа, 1990. – 197 с.; Ужченко В.Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореф. дис... д-ра філол. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 34 с.; Шанський Н.М. Фразеология современного русского языка. – 3-е изд., исправл. и доп. – М.: Высшая школа, 1985. – 231 с.
2. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.
3. Гребницький Г. Формування в учнів мовленнєвих умінь засобами фразеології // Українська мова і література в школі. – 2001. – № 5. – С. 5–8.
4. Державний стандарт базової і повної середньої освіти (Витяг) // Вивчаємо українську мову і літературу Внесок. – 2004. – № 4. – С. 1–8.

5. Кожуховська Л. Урок з фразеології у 9 класі // Дивослово. – 1999. – № 4. – С. 30 - 32.
  6. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К.: Вища школа, 1980. – 318 с.
  7. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови. Фонетика. К.: Наукова думка, 1979. 368 с.
  8. Концепція мовної освіти 12-річної школи. Українська мова як рідна // Дивослово. – 2002. – № 8. – С. 59 - 65.
  9. Лобода В.В. З історичних коментарів до шкільного курсу фонетики // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 5. – С. 35 - 37.
  10. Методичні рекомендації щодо української (рідної) мови у 2006 – 2007 навчальному році // Українська мова і література в школі. – 2006. – № 8. – С. 29 - 40.
  11. Мовчун А. І. Мовні скарби: Вивчення фразеологізмів у школі: Навч. Посібник, 4-7 класи. – К.: Либідь, 2000. – 192 с.
  12. Новосолова В. Вивчення розділу «Лексикологія. Фразеологія» у шостому класі // Українська мова і література в школі. – 2002. – № 6. – С. 7 - 10.
  13. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
  14. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
  15. Сучасна українська літературна мова, Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; за ред. М.Я. Плющ. – 4-те вид., стереотип. – К.: Вища школа, 2003. – 430 с.
  16. Сучасна українська літературна мова. Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; за ред. О.Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1997. – 400 с.
  17. Обийкіна С. Читаймо титла й коми... (Елементи історичної граматики на уроках мови) // Дивослово. – 2000. – № 9. – С. 35 - 37.
  18. Ужченко В.Д. Вивчення фразеології в середній школі; Посібник для вчителя. – К.: Рад. шк., 1990. – 175 с.
  19. Теклюк В. Вивчення фразеології в 5 класі // Дивослово. – 1999. – № 4. – С. 24 - 26.
  20. Теклюк В. Фразеологізми як синтаксичні одиниці в публіцистиці // Дивослово. – 2002. – № 1. – С. 14 - 17.
  21. Тесленко О. Робота над засвоєнням фразеологізмів української мови на між предметній основі. // Українська мова і література в школі. – 1999. – № 3. – С. 23 - 24.
  22. Тібіт С. Роль фразеологізмів у мовленні. Стилїстичні засоби фразеології (урок української мови в 10 класі) // Українська мова і література в школі. – 2005. – № 5. – С. 32 - 34.
  23. Ужченко В.Д. Вивчення фразеології в середній школі; Посібник для вчителя. – К.: Рад. школа, 1990. – 175 с.
- Янчук Н. Реалізація функціонально-комунікативного підходу до вивчення фразеології у середніх навчальних закладах нового типу // Українська мова і література в школі. – 2001. – № 4. – С. 28 - 32.

Щербачук Л.Ф. ЭЛЕМЕНТЫ ИСТОРИИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ФРАЗЕОЛОГИИ

В статье на примере компонентов фразеологических единиц объясняются исторические чередования гласных и согласных украинского языка.

Ключевые слова: украинский язык, фразеологическая единица, история языка, исторические чередования гласных и согласных, редуцированные гласные

Shcherbachuk L.F. ELEMENTS OF HISTORICAL GRAMMAR WHEN STUDYING PHRASEOLOGY

In the article historical interchange of vowels and consonants of the Ukrainian language are explained on the model of phraseological units' components.

Key words: phraseological unit, history of language, historical interchange of vowels and consonants, reduced vowels

Поступила до редакції 19.03.2007 р.